

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2019.84.1>

В. М. СЕВЕРИНЮК, С. Л. КАТАЄВ

ЗАЛЕЖНІСТЬ ТИПІВ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ ВІД ЦІННІСНИХ ТА СОЦІАЛЬНО-СТАТУСНИХ ДЕТЕРМІНАНТ

У статті простежено зв'язок між певними типами політичної поведінки та чинниками, що їх визначають, – ціннісними та соціально-статусними детермінантами, які є частиною цілої системи детермінант: окрім зазначених, це також інституціонально-нормативні, ідеологічно-корпоративні, соціально-економічні тощо. Відбивається і момент залежності між політичними цінностями та нормами, що впливає на характер політичної поведінки громадян. Між цінностями та нормами існують причинно-наслідкові зв'язки протилежного ефекту: можлива ситуація, коли спочатку громадська думка та практика розробляють певні ціннісні ідеали, які потім об'єктивуються в конкретних правових, політичних та поведінкових нормах; також норми (насамперед конституційні) набувають характеру загальнодержавних ціннісних орієнтацій та політичних ідеалів.

Зокрема, показано витоки таких поведінкових типів, як «апатичність», «маргінальність», «абсентеїзм», «конформізм», «підданство», «охлократія». Обґрунтована теза, що перебування на межі суспільного життя (маргінальність) навіть значної кількості громадян не є підставою для висновку про наявність абсолютної бездіяльності цього соціального прошарку та «повної відсутності» потенційних політичних дій у суспільстві.

Проаналізована діалектична взаємодія між формальними і реальними статусами суб'єктів політики, наділених владними повноваженнями. Пропонується розглядати цю взаємодію як своєрідний «закон заміни статусів», який часто являє собою глибоке протиріччя між «видимою» та «невидимою» сторонами діяльності політиків. На таких протилежностях формуються «раціонально-прагматична», «символічна», «індивідуально-інструментальна» та інші види суспільно шкідливої (небезпечної) політичної поведінки.

Явище політичної поведінки передбачає широке коло політичної суб'єктивності: від практично «нульового» рівня (відчуження) – до найвищого – політичного керівництва та міжнародної політики, від індивідуального – до масового участі, від раціонально-прагматичного – до емоційно несвідомого поведінки. Це перетворює політичну поведінку на важливу передумову суспільного розвитку, але водночас робить її об'єктом ідеологічних маніпуляцій та корпоративних упереджених технологій.

Ключові слова: *типи політичної поведінки, суспільно-політичні цінності, соціальні та правові норми, детермінанти, індивіди, еліти, «закон підміни статусів».*

Метою статті є дослідження співвідношення між такими елементами політичної поведінки, як система поведінкових детермінант, з одного боку, та поведінкових типів – з іншого.

Під сукупністю детермінант політичної поведінки розуміємо складну систему внутрішніх, достатньо стійких мотивів і стимулів, властивих суб'єктам політики, а також зовнішніх, передусім об'єктивно ustalених або змінних чинників (регуляторів), що визначають характер реагування суб'єктів на політичну дійсність.

Тип політичної поведінки – це головна якісна характеристика певного політичного явища, процесу, події. Поведінковий тип є інтегрованим результатом сукупності аналітичних оцінок і висновків стосовно особливостей дій чи бездіяльності (пасивного стану) політичних суб'єктів.

Виклад основного змісту.

Політичні ідеї та норми здатні трансформуватися в політичні цінності. Метою будь-якої політичної сили є результат, коли задекларовані нею ідеї та цілі, тактики та стратегії, правила ситуативної поведінки будуть сприйняті суспільством не як чергові передвиборні декларації, а (пройшовши чуттєво-емоційний етап їх сприйняття) стануть глибоко усвідомленим переконанням громадян, тобто із чинника зовнішнього впливу перетворяться на частину їхньої внутрішньої мотиваційної системи. Це відчутно збільшує можливості політичних цінностей у регулюванні суспільних відносин та значно піднімає їх в ієрархії ресурсів політичної як влади, так і опозиції.

Очевидною є тісна залежність між політичними цінностями та нормами. Вони поєднані причинно-наслідковими зв'язками зворотної дії: можливою є ситуація, коли спочатку суспільна думка та практика витворюють певні ціннісні ідеали, які згодом об'єктивуються в конкретних юридичних, політичних та поведінкових нормах; так само й норми (передусім конституційні) набувають характеру загальнодержавних ціннісних настанов та політичних ідеалів¹.

Значення конституційних норм не слабшає від того, що довгий час вони існують переважно як політична філософія суспільства, а не повноцінна реальність суспільного буття. Для розвинутої громадянської свідомості соціально-політичні норми за будь-яких обставин відіграють роль принципів, твердих переконань, орієнтирів на подальшому шляху розвитку країни. З іншого боку, нормативні чинники виконують свою пряму функцію в ролі передумов конкретних суб'єктних соціальних дій на індивідуальному, груповому, інституційному рівнях. Таким чином, виявляється діалектична взаємозалежність ціннісно-ідеологічного та формально-нормативного складників суспільного життя.

Досвід багатьох народів, і українського в т. ч., показує, як непросто формально існуючі норми перетворюються на реальні цінності,

¹ Наприклад, можна навести ст. 1 Конституції України: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава».

стають домінуючими переконаннями членів громадянського суспільства. Це досить нешвидкий, суперечливий, часом болісний шлях. Успіхи переплітаються з невдачами, упевненість – із розчаруванням, переконання не витримують перевірки практичним досвідом... Ось чому важно погодитися з думкою, що «процес вироблення норм триваліший, ніж процес засвоєння цінностей» [2, с. 411]. Однак не викликає сумніву, що несформованість чи, іншими словами, відсутність серед певної частини суспільства та політикуму належної культури дотримання правових і моральних норм породжує *іраціональні* начала в політичному житті [2, с. 417].

Не менш небезпечним є ігнорування або спотворення політико-правових норм на догоду корпоративно-партійним інтересам, які штучно підносяться до рівня суспільних цінностей (подібне відбувається при ідеологічному типі легітимності влади). У такій ситуації починає домінувати *ціннісно-раціональний* тип політичної поведінки, що ґрунтується на жорсткому розрахунку, «твердій волі» правлячих ідеологів, які стараються нав'язати громадянам віру в самодостатню цінність політичних дій офіційної влади незалежно від їхнього поточного чи віддаленого результату. Звідси рукою подати до загальновідомої тези «Мета виправдовує засоби». Але прибічникам таких настанов слід пам'ятати, що неадекватні засоби завжди деформують тактику, і рано чи пізно виявляться неспроможними досягти стратегічної мети.

Політичні цінності формуються на широкому соціокультурному тлі. За своїм походженням та сутністю вони становлять синтез індивідуальних, соціально-класових, ідеологічних, національно-культурних, загальнолюдських засад.

Серед цінностей загальнолюдського характеру називають такі: мир і злагода в суспільстві й усьому світі; праця й добробут; соціальна справедливість; людська та національна гідність; права і свободи громадянина; демократична державність і національний патріотизм; законність; гуманізм тощо [4].

Органічну єдність політики та культури, духовно-свідомих, ідеологічних, нормативно-правових та поведінкових цінностей і зразків розкриває поняття «політична культура». Виконуючи в суспільстві надзвичайно важливу інтеграційну функцію, політична культура разом із тим завжди містить у собі чимало субкультур, що формуються на різноманітних підставах: ідеологічних, соціально-класових, традиційних, національних, демографічних, регіональних тощо. Індивіди в процесі політичної соціалізації не просто засвоюють певні норми та цінності, а роблять це вибірково – тому існування різних політичних субкультур є одним із чинників появи різних типів і форм політичної поведінки.

Належність до певних субкультур здатна породити *апатичне*, байдуже ставлення до поточної політики. На його основі формується *конформістський* тип політичної поведінки. Байдужість формує

передумови для *абсентеїзму* – повного відходу індивіда від політичного життя. Для частини суб'єктів причиною цього може стати криза традиційних ідеологій і цінностей, у якій опиняється суспільство.

Крайнім виявом втрати соціально-політичних, духовних, етичних норм і цінностей є стан суспільної *аномії*, беззаконня, серйозне порушення нормативних зв'язків, нездатність інститутів влади та інших організаційних структур виконувати належні функції. Аномія посилює процеси маргіналізації, створює додаткові умови для появи громадян, що опиняються «на межі» соціальної ідентифікації.

Але таке перебування «на узбіччі» суспільного життя навіть значної кількості громадян не дає підстав говорити про «абсолютну бездіяльність» цього соціального прошарку та «повну відсутність» у соціумі потенціалу політичної дії. По-перше, для частини маргіналістів їхній стан є тимчасовим, детермінований переважно зовнішніми чинниками – через виникнення певних обставин, і коли вони зникають або змінюються, то такі особи виявляються здатними до засвоєння нових цінностей та самореалізації; ще якась частина маргінальної верстви також може виявитися «умовно пасивною», але вже зі знаком «мінус»: вона може стати слухняним знаряддям у руках політичних шахраїв та екстремістів, які вміло використовують і підтримують *підданський* та *охлократичний* типи політичної поведінки, а для такої мети маргінали є дуже сприятливим середовищем.

Важлива роль серед ціннісних орієнтацій політичної поведінки належить традиціям, звичаям, архетипам, стереотипам, міфам, символам, що входять до складу політичної культури, становлячи її психологічно-практичну частину. Хоча ці детермінанти за своєю суттю в цілому нерациональні, принаймні в тому розумінні, що не підвладні логіці [1, с. 43], та їх не варто недооцінювати: вони важко руйнуються, їх іноді неможливо верифікувати. Окремі з них за силою впливу на масову свідомість не поступаються стійким ідеологічним системам.

Інтерпретація та вміле використання (засобами пропаганди та емоційного впливу) стереотипів, міфів і символів сприяють формуванню привабливого в очах суспільства «образу влади», а також детермінують бажані для неї напрями суспільних процесів за допомогою таких типів політичної поведінки громадян, як *мобілізаційний*, *підданський*, *нормативний* тощо.

Національні, патріотичні традиції і символи виконують інтеграційну суспільну функцію, об'єднують соціальні групи та класи навколо вирішення загальнозначущих проблем, сприяють засвоєнню громадянами *солідарних*, *конвенціональних* форм участі в політичному житті країни.

Політична соціологія поняття «статус» інтерпретує як «сукупність прав і обов'язків, що визначають юридичний стан особи, державного органу чи міжнародних організацій; комплексний показник становища певної верстви, групи чи індивідів у соціальній системі, один із

найважливіших параметрів соціальної стратифікації». Статус особи формують якості, одержані від народження (соціальне походження, стать, національність), та набуті (освіта, професія тощо) [3].

Основними статусами індивіда є соціально-економічний, духовно-інтелектуальний і політичний. Високий політичний статус асоціюється із владою та передбачає найвищий функціональний рівень політичної поведінки суб'єкта – здійснення професійної політичної діяльності.

Оскільки людина здатна змінювати та збагачувати свій статус, то основні типи статусів можуть тісно поєднуватися, зливатися в життєвій практиці індивіда в єдине статусне поняття, в якому нелегко відділити одні характеристики від інших. Це ускладнює встановлення об'єктивної залежності між статусом і типом політичної поведінки. Така залежність далеко не завжди простежується як безпосередня детермінанта.

Політичні суб'єкти (особливо представники політичних еліт) виступають носіями не лише основних, а й великої кількості т. зв. проміжних статусів, що визначають не меншу кількість їхніх специфічних ролей у політичному процесі, значна частина яких для широкого загалу залишається terra incognita.

На нашу думку, стосовно представників вищих ешелонів політики можна говорити про дію своєрідного «закону підміни статусів». Його смисл визначають такі специфічні причинно-наслідкові зв'язки:

1) звичні, традиційні для індивіда статуси можуть досить швидко руйнуватися, коли він опиняється в новій для нього політичній обстановці, яка відкриває шлях до більшої самореалізації, кар'єрного зростання, посилення влади і т. ін.;

2) завжди існує протиріччя між статусами «формальними» та статусами «реальними». І ті, й інші мають свої переваги, але останні володіють деякою «таємною зброєю» – прихованими, а значить, більш захищеними механізмами впливу на оточення – тому саме їхня діє часто виявляється домінантною в політичній поведінці суб'єкта.

Під дію «закону підміни статусів» потрапляють насамперед представники політичних еліт, провідних партій, блоків, парламентських коаліцій. Вони більшою мірою, ніж інші суб'єкти політики, відчувають можливості різних статусних станів, а тому піддаються спокусам обирати найцікавіші та найвигідніші для себе перспективи. Такими принадами можуть бути, наприклад, чільні посади, соціальні блага, матеріальні статки, власна популярність та різні політичні «обереги»: депутатський імунітет (недоторканність), належність до найближчого оточення політичного лідера, ставка в міжпартійній чи міжфракційній боротьбі «на сильного» тощо.

Однією з очевидних передумов виникнення подібних ситуацій є активне входження в політику представників великого капіталу, «олігархізація влади» – тенденція, безперечно, злободенна для сучасної України. Утворення «тіньового олігархічного кабінету» за

спиною політиків, які (особливо в ході виборчих кампаній) декларують «чесність», «прозорість», «відповідальність» своєї влади, перекреслює подібні благородні наміри.

Під тиском зовнішнього матеріально-фінансового ресурсу навіть людина з вираженим духовно-інтелектуальним статусом далеко не завжди у своїй поведінці здатна залишатися вірною принципам доброчесності й гуманізму: ще донедавна «тверді» переконання поступово деформуються, а особа переходить в інший статус (із формального – в неформальний, у своє «друге Я»), що обіцяє їй особисто більше благ, ніж попередній. При цьому подібну трансформацію, яка з ними сталася, такі «перебіжчики», як правило, заперечують. Найпереконливіший приклад – «статус корупціонера», якого «раптом» набувають ще вчора непідкупні «вихідці з народу», які після виборів не витримують випробування «мідними трубами».

Може статися й інша ситуація – із протилежними стартовими умовами, але однаково негативна за суспільним результатом.

Якщо для якоїсь особи, що прийшла до влади, домінуюче значення мав її попередній соціально-економічний статус, особливо за високим рівнем матеріальних прибутків, то існує висока ймовірність того, що така людина, здобувши високу державну посаду, не буде діяти лише в межах обов'язків, передбачених цією посадою, тобто виконувати функції лише з орієнтацією на загальнонародні, загальнонаціональні інтереси.

Сила звички є сила звички. А звичка, казали ще у Стародавньому Римі, – це друга сутність (характер) людини (лат. *Consuetudo est altera natura*). У кращому випадку нова статусна роль сприйматиметься таким діячем як формальна, що обтяжує його зобов'язаннями дотримуватися конституційних та посадових приписів². У цьому разі типом владно-інституційної поведінки може стати комбінація *раціонально-прагматичного* та *символічного* типів і – як гірший варіант – поведінка *індивідуально-інструментальна*, що спрямована виключно на задоволення власних амбіцій та на ще більше матеріальне забезпечення приватних і корпоративних інтересів. За критерієм мотивації таку поведінку можна віднести до *індивідуально- та корпоративно значущого* типу, а за рівнем публічності – до *прихованого, тіньового*.

Вищеописані ситуації ми спеціально змоделивали у крайніх варіантах із метою теоретично пояснити неоднозначність детермінантної взаємодії між статусними та поведінковими моментами в політиці. Звісно, це не заперечує можливості існування прямих, позитивних і прогнозованих зв'язків між статусом політичного суб'єкта та характером його поведінки, яка максимально відповідає суспільно значущим інтересам.

² Звісно, що політика, як і бізнес, – це також певною мірою азартна, ризикована діяльність «на грані», та принциповим є те, що, на відміну від бізнесу, її пріоритетною метою має бути забезпечення загальносуспільних потреб.

Вияв «закону підміни статусів» залежить від змісту політичної культури індивіда, особливо від її духовно-ціннісної складової частини, адже стійка, чітко визначена, глибоко вмотивована на конкретному суб'єктному рівні система політичних і соціокультурних цінностей здатна помітно ослабити дію зазначеного закону, принаймні зробити його більш прозорим та вчасно скоригувати.

Набагато легше передбачити політичну поведінку суб'єктів, які на перше місце ставлять дотримання проголошених ними принципів, стратегій, домовленостей, навіть у ситуаціях зіткнень різних статусних та кон'юнктурних чинників.

Цікаво буває на таких прикладах вивчати, з одного боку, проблеми моральності в політиці, а з іншого – проблеми політичного мистецтва, оскільки елементом останнього є, зокрема, вміння коректно ухилитися від поведінкових стандартів та приймати неочікувані рішення, продиктовані різкою зміною політичної ситуації. Всесвітньо визнаний майстер політичного мистецтва У. Черчілль колись висловився так: «Політик повинен уміти передбачити, що станеться завтра, за тиждень, за місяць і за рік. А згодом пояснити, чому цього не сталося» [5, с. 22].

Сказане підкреслює думку про важливість впливу політичної поведінки одних суб'єктів на поведінку інших залежно від виконуваних ними персональних ролей (лідерів, активістів, послідовників, теоретиків, організаторів) та характеру особистісних контактів (політична співпраця, тиск, лобювання, гра, інтрига, фарс тощо).

Практичний вплив статусно-рольових детермінант, мабуть, найбільш яскраво засвідчує, що політична поведінка є одним з основних способів існування та самовираження суспільства через різноманітні форми особистої участі в ній громадян.

Висновок. Унікальність явища політичної поведінки пояснюється тим, що воно існує в надзвичайно широкому діапазоні політичної суб'єктності: від практично «нульового» рівня (відчуження) – до найвищого – політичного лідерства та міжнародної політики, від індивідуального – до масового, від раціонально-прагматичного – до емоційно-неусвідомленого. Це перетворює політичну поведінку на важливий рушій суспільного розвитку, але водночас робить її податливим об'єктом ідеологічних маніпуляцій, корпоративно-заангажованих технологій. Лише високий рівень індивідуальної політичної та правової культури, а також практичний досвід особистої політичної участі може сформувати в громадян захисні механізми проти розвитку подій за останнім варіантом.

Список використаної літератури

1. Гаджиев К.С. Политическая наука. 2-е изд. Москва : Международные отношения, 1995. 400 с.
2. Гелей С.Д., Рутар С.М. Політологія : навч. пос. Київ : Знання, КОО, 2004. 645 с.

3. Катаев С.Л. Статус. *Політологічний енциклопедичний словник* / упоряд. В.П. Горбатенко ; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ : Генеза, 2004. С. 636.

4. Череди́нченко А.П. Цінності політичні. *Політологічний енциклопедичний словник* / упоряд. В.П. Горбатенко ; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ : Генеза, 2004. С. 719.

5. Черчилль У. Цитаты, остроты и афоризмы / сост. и авт. введ. Доминик Энрайт ; пер. с англ. Днепропетровск : Либри, 2008. 192 с.

Северинюк В. М., Катаев С. Л. Зависимость типов политического поведения от ценностных и социально-статусных детерминант

В статье прослежена связь между определенными типами политического поведения и факторами, которые их определяют, – ценностными и социально-статусными детерминантами, являющимися частью целой системы детерминант: кроме упомянутых, это также институционально-нормативные, идеологически-корпоративные, социально-экономические и проч. Также отражается момент зависимости между политическими ценностями и нормами, который влияет на характер политического поведения граждан. Между ценностями и нормами существуют причинно-следственные связи противоположного эффекта: возможна ситуация, когда сначала общественное мнение и практика развивают определенные ценностные идеалы, которые затем объективируются в конкретных правовых, политических и поведенческих нормах; также нормы (прежде всего конституционные) приобретают характер общегосударственных ценностных ориентаций и политических идеалов.

В частности, показаны истоки таких поведенческих типов, как «апатичность», «маргинальность», «абсентеизм», «конформизм», «подданство», «охлократия». Обосновывается тезис о том, что пребывание на границах общественной жизни (маргинальности) даже значительного числа граждан не является основанием для вывода о «абсолютном бездействии» этого социального слоя и «полном отсутствии» потенциальных политических действий в обществе.

Проанализировано диалектическое взаимодействие между формальными и реальными статусами субъектов политики, наделенных властными полномочиями. Предлагается рассматривать это взаимодействие как некий «закон подстановки статусов», который часто представляет собой глубокое противоречие между «видимой» и «невидимой» сторонами деятельности политиков. На таких противоположностях образуются «рационально-прагматический», «символический», «индивидуально-инструментальный» и другие виды социально вредного (опасного) политического поведения.

Феномен политического поведения предполагает широкий спектр политической субъективности: от практически «нулевого» уровня (отчужденные) – до высшего – политическое лидерство и международная политика, от индивидуального – до массового участия, от рационально-прагматического – до эмоционально бессознательного поведения. Это превращает политическое поведение в важную предпосылку общественного развития, но в то же время делает его объектом идеологических манипуляций и корпоративных технологий.

Ключевые слова: *типы политического поведения, общественно-политические ценности, социальные и правовые нормы, детерминанты, индивиды, элиты, «закон подмены статусов».*

Severyniuk V., Kataiev S. Dependence of political behavior types on value and socio-status determinants

The article traces the connection between certain types of political behavior and the factors that determine them, – value and socio-status determinants that are part of a whole system of determinants: in addition to those mentioned, they are also institutional-normative, ideological-corporate, socio-economic, etc. The moment of dependence between political values and norms is also reflected, which affects the nature of the political behavior of citizens. Between values and norms, there are causality relationships of the opposite effect: a situation is possible when first public opinion and practice develop certain value ideals, which are then objectified in specific legal, political and behavioral norms; also, norms (primarily constitutional ones) acquire the nature of state-wide value orientations and political ideals.

In particular, the sources of such behavioral types as “apathy”, “marginality”, “absenteeism”, “conformism”, “allegiance”, “ochlocracy” are shown. The thesis is substantiated that staying on the fringes of public life (marginality) of even a significant number of citizens is not a basis for concluding that there is an “absolute inaction” of this social stratum and a “complete absence” of potential political action in society.

The interaction between the formal and real statuses of political entities granted with powers of authority is analyzed. It is proposed to consider this interaction as a kind of “law of the substitution of statuses”, which often represents a deep contradiction between the “visible” and “invisible” sides of the politicians activities. On such opposites “rational-pragmatic”, “symbolic”, “individual-instrumental” and other types of socially harmful (dangerous) political behavior are formed.

The phenomenon of political behavior presupposes a wide range of political subjectivity: from the practically “zero” level (alienation) to the highest – political leadership and international politics, from individual to mass participation, from rational-pragmatic to emotionally unconscious behavior. This turns political behavior into important prerequisite for social development, but at the same time makes it an object of ideological manipulation and corporate-biased technologies.

Key words: types of political behavior; social and political values, social and legal norms, determinants, individuals, elites, “law of the substitution of statuses”.